

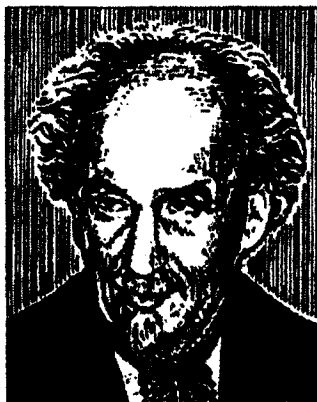
**Інститут психології
імені Г.С.Костюка АПН України**

Наукові записки

*Інституту психології
імені Г.С. Костюка
АПН України*

За редакцією академіка С.Д. Максименка

Випуск 38

**Фундатор Інституту психології,
відомий український вчений, академік
Григорій Силович Костюк**

(Художник Г.Т. Задніпраний)

Київ – 2010

Друкується за ухвалою Вченої ради
Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України

Редакційна колегія: дійсний член АПН України, доктор психол. наук, проф. С.Д. Максименко (головний редактор), член-кореспондент АПН України, доктор психол. наук, проф. І.В. Чепелєва (заступник головного редактора), канд. психол. наук В.В. Андрієвська (заступник головного редактора), доктор психол. наук, проф. Г.О. Балл, член-кореспондент АПН України, доктор психол. наук, проф. М.Й. Боришевський, доктор психол. наук В.В. Москаленко, дійсний член АПН України, доктор психол. наук, проф. В.О. Моляко, канд. психол. наук С.П. Тищенко (відповідальний секретар), С.Т.Бойко (літредактор).

Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. академіка С.Д. Максименка. – К.: Ніка-Центр, 2010. – Вип. 38.– 392 с.

У збірнику висвітлено актуальні проблеми інноваційної освіти, механізми становлення особистості в контексті експериментально-генетичного методу, схарактеризовано особливості мовної творчості у міжлюдській взаємодії, розглянуто структуру мовно-мовленнєвої та комунікативної компетентності психолога.

Значну увагу приділено рівню інтелекту як показнику обдарованості, діагностичним та прогностичним можливостям психодіагностики обдарованості, діалогічним засадам розбудови шкільного навчання, становленню суб'єкта мовленнєвого розвитку в досвіді Школи діалогу культур.

У збірнику відображено також проблеми соціальної дезадаптації молодших школярів і підлітків, представлено різні наукові підходи до розуміння поняття «здоров'я» та приділено увагу психічному здоров'ю молодших школярів у контексті піклування про нього працівників психологічної служби.

Збірник адресовано викладачам психології вищих навчальних закладів, аспірантам, студентам, працівникам у галузі наукової і практичної психології, педагогам та вихователям різних ланок освіти.

РІЗНОВИДИ ДЕПРИВУЮЧИХ ЧИННИКІВ ПОДІЙ ГОЛОДОМОРІВ В УКРАЇНІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

А.М.Маслюк

Розроблено структуру психотравмувальних факторів подій голодоморів в Україні в першій половині ХХ століття: комунікативно-інформаційний, фізіологічний (харчовий), просторовий, духовний, традиційний, що забезпечує здійснення повного поліфакторного аналізу впливу факторів голодомору на психічну діяльність людини.

Ключові слова: голодомори в Україні, психотравмувальні фактори, психічна діяльність людини.

Постановка проблеми. Минуле століття було надзвичайно насиченим екстремальними подіями. Зокрема, Україна пережила війни, Чорнобильську катастрофу, повені, голодомори. Психологічне осмислення таких подій є передумовою адекватного реагування на сучасні виклики, які постають перед суспільством. У цьому контексті загострюється потреба поглибленого вивчення переживань людини в умовах голодоморів першої половини ХХ століття в Україні. Багатоаспектність проблеми та об'єктивна складність феномена переживання голодомору зумовлюють застосування у дослідженні комплексного підходу, розгляду переживання цієї трагедії як міждисциплінарної проблеми.

Представники різних психологічних шкіл і напрямів висувують значні вимоги до особистості, яка перебуває в екстремальних умовах депривації (Дж. Боулбі, Я.О.Гшовський, З.Фройд, Р.Шпіц та ін.). Поява в українській історіографії значної кількості досліджень проблеми голодоморів першої половини ХХ століття в Україні (Р.Конквест, В.І.Марочко, Дж.Е.Мейс та ін.) лише започаткувала історичне розуміння тих жаклих подій, які водночас потребують психологічного осмислення та аналізу, що сприятиме глибшому розумінню впливу психотравмувальних переживань та наслідків довготривалої фізіологічної депривації на життєву самореалізацію жертв голодомору та їх нащадків.

Метою статті є дослідити структуру чинників переживання людиною довготривалої фізіологічної депривації першої половини ХХ століття в Україні.

Депривація розвивається внаслідок обмеження можливостей людини у задоволенні основних потреб, що має різко негативний вплив на розвиток особистості і може заблокувати її потенційні здатності встановлювати стосунки з іншими людьми (Дж.Боулбі, Я.О.Гшовський, Й.Лангмейср, З.Матейчек, З.Фройд, Р.Шпіц). Психічна депривація є психічним станом, що виникає під впливом таких життєвих ситуацій, у яких суб'єкт не має реальної можливості для задоволення основних психічних потреб достатньою мірою та протягом тривалого часу. Наслідки психічної депривації проявляються насамперед у тому, що індивід у результаті тривалого незадоволення потреб не здатний пристосуватися до ситуацій, які є типовими для певного суспільства.

У дослідженні проблеми голодоморів важливо зазначити, оскільки для нас це принципово, що голодомори були вчинені проти українського народу загалом, хоча переважно більшість населення становили українські селяни зокрема. Усвідомлення психотравмувальних подій голодоморів в Україні показано в схематичній структурі (на рис. 1).

Результати численних досліджень дають підстави стверджувати про багатоаспектність прояву режиму обмежень, і тому постає необхідність індивідуального розгляду кожного чинника: комунікативно-інформаційного, фізіологічного (харчового), просторового, духовного, традиційного.

Комунікативно-інформаційна депривація. М.М.Хананашвілі [17], вивчаючи інформаційні неврози, дійшов висновку, що тривале обмеження надходження особистісно-значущої інформації є чинником, який викликає у людей неврозоподібні стани та виражені неврози. Ми солідаризуємось із дослідником і припускаємо, що стан неврозу є наслідком глибокої комунікативно-інформаційної депривації за умов голодоморів.

Таблиця

Структура психотравмувальних чинників подій голодоморів в Україні першої половини ХХ століття (за А.М.Маслюком)

Депривація 1932–1933 років в Україні				
Різновиди депривуючих чинників				
Комунікативно-інформаційний	Фізіологічний (харчовий)	Просторовий	Духовний	Традиційний

Дослідження підтверджують наявність трансформацій навіть в умовах нетривалої сенсорної депривації, що може призвести до змін сприймання та самоусвідомлення людини [3]. За дефіциту сенсорної інформації будь-якої модальності в людини актуалізується нагальна потреба у переживанні емоційно забарвлених відчуттів. Відбувається зміна активізації процесів уяви, що впливають і на образну пам'ять, тому в деприваційних умовах здатність людини до збереження і відтворення дуже яскравих і детальних образів, сприйнятих раніше, чи об'єктів відчуттів починає реалізовуватись як захисний механізм.

Інформаційно-сенсорні обмеження в умовах голодоморів негативно впливали на нервово-психічну стійкість людини, тим самим суттєво обмежуючи ресурси виживання депривованої людини. На наш погляд, комунікативно-інформаційна депривація подій голодоморів виявлялася у маніпулятивно-інформаційному просторі, штучно створеному тоталітарним режимом як для світової спільноти загалом, так і для депривованої людини зокрема.

Інформація про події голодоморів на теренах СРСР, і в Україні зокрема, для світової спільноти була «закритою». Хоча психосоматичне насильство відбувалося над мільйонами людей, проте на політичній світовій арені «не бажали» визнавати достовірних фактів. Зокрема, італійський консул Сержіо Граденіго, що працював у Харкові, подає в своєму звіті «Голод і українське питання», адресованому посольству Італії у Москві, 31 травня 1933 року: «Голод і далі шаленіє і нищить людей, і просто неможливо збагнути, як може світ залишатися байдужим до такого лиха» [цит за: 2, с. 93]. Ми не маємо наміру висвітлювати політичну картину того часу, що могла б пояснити таке відношення до голодоморів в Україні з боку інших держав – це питання окремого дослідження.

На протипагі апатії світової громадськості писав про голод і англійський журналіст М.Маггерідж: «Сказати, що в найважчих, найпосушливіших регіонах Росії голод – це нічого не сказати. У нас не лише голод на Північному Кавказі, а й терор, військова окупація. На Північному Кавказі та в Україні врожаї вивозили з такою жорстокістю, що і досі ці регіони перебувають без кусня хліба» («Манчестер Гардіан», 27 березня 1933 року). Автор констатував наявність у селян уявлень про експорт зерна в західноєвропейські країни, в той час як самі регіони-житниці вмирали від голоду.

З метою знищення національного руху за незалежність селян тримали в інформаційному обмеженому просторі засобами агітації. «Особистий вплив і виступи на зібраннях в політиці страшно багато означають. Без них немає політичної діяльності» [11, с. 54]. За допомогою цих маніпулятивних технологій, залякування та цькування людини тримали під постійним морально-психологічним тиском, доводили до відчуття приреченості будь-якого спротиву, до панічного страху за своє життя, а також життя близьких людей. С.Кара-Мурза у роботі «Маніпуляція свідомістю» приходиться до висновку: «Фундаментальний принцип, який дуже рідко порушується, полягає в тому, що ті факти, які суперечать інтересам і привілеям влади, не існують» [5, с. 279].

Таким чином, комунікативно-інформаційна депривація в умовах голодоморів відіграла ключову роль у створенні маніпулятивно-інформаційного простору у суспільстві. Зокрема, проявом такої депривації був стан неврозу в результаті тривалого психічного перенапруження, переживань, що негативно відобразалося на соціальному, біологічному та психологічному рівнях людини. Психологічні наслідки такого комунікативно-інформаційного обмеження призводили людину до невротично-психотичних реакцій та тяжких загальнопсихічних розладів.

Просторова депривація. Застосування просторової депривації тоталітарним режимом на виснаженій території під час голодоморів ми розглядає-

мо як спосіб упокорення, зламу, знищення психічного та соціального світу самодостатньої людини. Адже існування в замкнутому ареалі набуває екзистенційної потреби, впливаючи на всі структурно-особистісні та функціональні параметри.

У дослідженні, що стосується вивчення впливу обмеження території існування людини, Г.В.Залевський стверджує про існування просторової ригідизації особистості, що зумовлює специфіку прояву фіксованих форм поведінки – особливо на тлі замкнутого, деприваційного буття людини. Тобто можуть виникати порушення відносин усередині цевної групової структури, і відповідно самі фіксовані форми поведінки трансформуються [4].

Інший дослідник, С.К.Нартова-Бочавер вважає, що найважливішим є не стільки «метраж» простору, скільки його суб'єктивна достатність для людини. Автор виділяє різновиди психологічного простору (фізичний, соціальний і духовний) [12].

Очевидно, що в умовах голодоморів людина зазнавала впливу і просторової депривації як наслідок політики тоталітарного режиму. Нужда жажливої фізіологічної депривації змушувала людину проявляти непритаманну активність (красти, вбивати, доносити тощо) у межах замкнутого простору, оскільки владою були впроваджені обмеження у пересуванні селян поза межами проживання.

Втікачів із сіл повертали помирати додому, адже на залізничних вокзалах, шляхах до міст, де була надія роздобути їжу (міста були краще забезпечені продовольством), стояли збройні формування (військові, міліція). Вони забирали останні приховані цінні речі, на які людина збиралася купити в місті харчів. До речі, ціни на продукти у спеціальних магазинах та на базарах були дуже високими, що свідчить і про економічну депривацію. Людина зазнавала постійного тривалого психотравмування, яке соматизувалося, виливаючись у численні прояви втрати життєвого потенціалу, хронічного занепаду сил тощо.

Таким чином, просторова депривація в умовах голодомору в Україні змушувала людей виявляти непритаманні форми поведінки (зрада, крадіжка, донос тощо) у взаємодії з мікро- та макросоціумом як спробу особистості подолати режим обмежень. Крім того, обмеження ареалу виживання територією проживання і незмога задовольнити харчову потребу призводили і до суїцидів, і навіть до канібалізму.

Фізіологічна (харчова) депривація. Фізіологічна (харчова) депривація трактується як тривале недостатнє задоволення харчових потреб, що є не лише основою розвитку вищих потреб особистості, але й простим забезпеченням вітагенної потреби – фізичного виживання людини. У фізіологічно депривованій особистості, яка існує в замкнутому середовищі, що блокує основні вітальні потреби, можуть зміщуватися й видозмінюватися найважливіші складові її психоструктури, що культивує антисоціальні поведінкові тенденції. Мотивація такої людини зводиться до нужди, вітальної потреби у їжі.

Дослідження наслідків голодоморів дає підстави стверджувати про наявність травматичних слідів, що активізуються досить простими життєвими

ситуаціями. Сама згадка очевидців про події голодоморів в Україні викликає у них складні, негативні психосоматичні реакції організму.

У нормальному режимі харчування голод, який періодично відчуває кожна людина, не завжає задоволенню соціальних потреб самореалізації, влади або афіліації. Хоча потрібно зауважити, що в більшості людей, які пережили тривале голодування, спостерігається знижена здатність приймати ризикові рішення. Тобто можна зробити припущення, що тривале голодування на загальному негативному емоційному фоні залишає певний структурний слід у пам'яті.

В.Франкл стверджував: «Коли зникали останні прошарки підшкірного жиру, і ми ставали схожими на кістяки, обтягнуті шкірою і вдягнені в лахміття, ми могли спостерігати, як наші тіла починають з'їдати самих себе. Організм перетравлював свій власний протейн, і м'язи зникали. Тоді тіло втрачало сили супротиву» [16, с. 183].

Внаслідок тривалого голодування виникала аліментарна дистрофія. «Це – синдром, що розвивається внаслідок хронічного голодування – як кількісного, так і якісного. У гострій стадії, поряд із виснаженням, різким порушенням водно-сольового балансу, можуть виникати певні психічні стани – потьмарення свідомості (сутінкове, деліріозне), апатія або розгалумування примітивних потягів з руховим порушенням, іпохондричні, депресивні синдроми» [13, с. 32].

Розлади психіки за довготривалої фізіологічної депривації укладаються в певні закономірності, які на деякому етапі розвитку дозволяють виділити аліментарні психози як самостійну нозологічну групу. Лише відзначимо, що істотне місце серед них займають галюцинаторні прояви, у яких домінують аліментарні й побутові теми: здобування їжі, приготування, споживання харчових продуктів, сімейні взаємини [18].

Дослідження порушень психіки хворих на аліментарну дистрофію приводить до висновку про визнання суттєвої ролі вікових і статевих особливостей людини: першими помирали діти, потім чоловіки і останніми – жінки. Конституційні особливості людини відігравали не останню роль у переживанні екстремальних ситуацій. Наприклад, астеніки стають жертвами аліментарної дистрофії значно раніше й переносять її значно важче, ніж гіперстеніки, оскільки худорлявість астеніків ставить їх у невигідне вихідне положення в порівнянні з тілистими гіперстеніками.

Фізіологічні особливості жіночого організму виявляють кращу здатність щодо переживання травмувальних подій. Рівень основного обміну у жінок (на 5-7% нижчий, ніж у чоловіків) і значно більші в середньому жирові запаси в організмі жінок цілком пояснюють те, що протягом перших 3-4 місяців чоловіків у блокадному Ленінграді померло значно більше, ніж жінок [там само].

Переважає більшість людей проявляла справді надлюдські риси стоїчної самовідданості. І це могло бути ознакою та підставою збереження людського організму у тих межах, у яких ще не виникають важкі розлади життєво-важливих функцій.

Духовна депривація. Духовна культура історичної спільноти має рефлексивне походження і є провідною стосовно цивілізації. О.П.Колісник зазначає: «Під поняттям “духовність” у широкому розумінні слова ми розуміємо міру суб’єктного переживання безпосередності контакту та отождошення людиною себе з будь-якими соціальними цінностями, які вона привласнила та трансформувала у особистісні смисли, з котрих у ході онтогенезу та соціалізації вибудувала свою суб’єкту ієрархію. На базі духовності в широкому розумінні терміна відбувається соціалізація, виховання, інкультурація та акультурація» [7, с. 23]. Для автора духовний розвиток особистості виступає вершинним у становленні психіки людини. Це, в свою чергу, детермінує переживання безпосередності контакту з надособистісними цінностями, що трансформуються у смисли і породжують дії та вчинки людини. Отже, духовність виступає фундаментальною опорою у протистоянні зовнішнім викликам.

Однією з ключових підвалин духовності українського народу була і залишається релігія як форма суспільної свідомості та індивідуального світогляду, що ґрунтується на вірі в існування надприродного світлого начала, яке створило матеріальний світ і може волонтаристично втручатися у перебіг подій у ньому, в його закономірності та причинно-наслідкові зв’язки.

На думку З.Фрейда, релігія виконує такі важливі функції: задовольняє депитливість, тобто пояснює походження і розвиток світу; зменшує страх перед небезпеками життя, наділяє впевненістю в доброму закінченні справи, допомагає боротися негаряди; формує поведінку людини через правила, поради, приписи, авторитетні заборони [15, с. 71].

Феномен «релігія» виступає як внутрішнє відчуття суб’єкта, для якого є характерною глибока непохитна віра у вищу силу, що керує його долею. Така сила має абсолютну владу над віруючим, вимагає від нього поклоніння та беззаперечної слухняності, покірливості (адже гріховність карається некельними стражданнями та смертю), але водночас і дає відчуття внутрішнього спокою та захищеності. «Хоч би ти був при смерті чи в дуже великих небезпеках, – не трать надії. Бог завжди у силі і з безвихідних обставин знайти вихід» (св. Іван Золотоустий, Гомолія на Пс. 117) [6, с. 180].

Довготривала релігійна депривація, страждання, смерть та насильницьке нав’язування комуністично-атеїстичних псевдоцінностей не змусили селян забути свої традиції, вірування, які споконвіку передавалися від покоління до покоління. Літературні джерела містять згадки про відзначення релігійних свят у 1933 році, коли люди обмінювали останні родинні сорочки «на їжу для Великодня» [10].

Очевидці голодомору 1932-1933 років в Україні стверджують, що в їхніх селах створювали клуби на базі церков, і дівчат туди насильно заганяли та примушували їх там танцювати. Під дією постійної загрози життю швидкоплинно протікали деградаційні психічні процеси, внаслідок чого молода дівчина, переживаючи сором, докори сумління в глибинних структурах психіки, вимушено танцювала на святому місці. Таким чином, особистість

переживала всепроникне почуття самотності, безпорадності, ізольованості у ворожому світі. Атеїстичне виховання нівелювало вікові надбання українського народу, однак знищення інституту церкви у зовнішньому світі не могло остаточно викоринити внутрішні духовні переконання людини.

Традиційна депривація. Картина світобудови нації відображена у чисельних спогадах про 1932–1933 роки: «Ніколи не забуду тієї жахливої картини, що відкрилася моїм очам: річкою пливли трупи, і хвилі прибивали їх до берега, а вороння, налітаючи зграями, шматувало мертві тіла. Трупи ніхто не забирав. Не передати словами, що коїлося в моїй голові. Я не могла збагнути, чому вмирають люди і хто в тому винен» [1, с. 417].

Інтенсивне переживання страху, горя, страждання змушувало людину до підпорядкування та смиренності перед новою владою. Адже нова влада захочувала нові традиції матеріальними стимулами. «Міліціонери ж, за кожне донесення та заведену нову справу, відправлену до суду, отримували по 75 рублів надбавки до зарплатні» [14].

Розкриваючи сутність феномена традиційного, В.Т.Куєвда розглядає людину як носія і виразника традиційності. Водночас вона є творцем і споживачем її практичного вияву – традиційно-побутової культури як системи стійких, спадково повторюваних артефактів етнічно-ідентифікуючого спрямування. Сповідування і належність людини до традиційного способу буття закладають основи своєрідної життєвої ідеології [9]. Так і сталося внаслідок голодомору українського народу, коли були підірвані соціально-психологічні основи нації, усвідомлення себе, прадавні традиції духовної культури, що віками накопичувалися в онтогенезі.

Спогади Руслової Ліни Павлівни: «У моєї сестри Юлії було шестеро дітей. І чоловік її, щоб вкрасти трохи картоплі чи пшениці з поля, то одягав двос штанів. І між першими шганнями, що ближче до тіла, проносив харчі» [8, с. 67].

Події фізіологічної, як і традиційної депривації продукували накопичення негативних змін у структурі психіки. Наприклад, тим, хто вже пухнув з голоду, не дозволялося залишати собі зерна. Людей, які не виглядали голодними, підозрювали в приховуванні продуктів. Важко навіть уявити постійний психічний тиск через приховування збіжжя від близьких, сусідів, родичів та навіть власних дітей. Психічний простір заповнила цілковита недовіра та незвіра у соціальну справедливість. Внутрішні традиційні цінності людини зіштовхувалися з неадекватними новоутвореннями, які продукував зовнішній світ. І це протиріччя через глибинні інтенсивні переживання слугувало підґрунтям для виникнення травмувальних взаємопов'язаних типів, станів і переживань, що ініціювали новоутворення та самозміну, руйнацію підвалин особистості.

Таким чином, загальна картина переживання незбалансованих вітальних потреб людського організму мотивувала людину до усвідомлених протиправних вчинків, неприたまанних традиційній українській спільноті. Розпочали красти, вбивати, доносити, гвалтувати, не зважати на релігію, обрядові традиції тощо, що призводило до порушення основних традиційних законів й принципів розвитку життєвого шляху людини, змісту власного існування.

Висновки. Грунтуючись на змістовному аналізі явища депривації загалом та її окремих видів зокрема, з'ясовано, що фізіологічна (харчова) депривація – це тривале недостатнє задоволення харчових потреб, що є не лише основою розвитку вищих потреб особистості, але й простим забезпеченням вітагенної потреби – фізичного виживання людини. У депривованій особистості, яка існує в замкнутому середовищі, що блокує основні вітальні потреби, можуть зміщуватися й видозмінюватися найважливіші складові її психоструктури. Це культивує антисоціальні поведінкові тенденції, оскільки мотивація людини зводиться до нужди, задоволення вітальної потреби у їжі.

У статті презентовано розроблену структуру психотравмувальних чинників голодомору: комунікативно-інформаційний, фізіологічний (харчовий), просторовий, духовний, традиційний.

Показано незбалансованість вітальних потреб людини як мотиватора усвідомлених протиправних вчинків, не притаманних традиційній українській спільноті. Руїнація і спотворення традиційних світоглядних, етичних засад одним із наслідків мала посилення суспільно-громадської анагії, байдужість, інертність, страх, поширення неприйнятних до того зразків аморальності й правопорушень (крадіжки, вбивства, доноси, гвалтування, нехтування релігією, обрядовістю тощо). Це призводило до порушення традиційності й принципів розвитку життєвої ідеології людини, змісту власного існування (закарбовувалися страх, заціпеніння, зневіра, відчай, втрата самоідентичності, почуття покинутості, розчарованості, психічне омертвіння, що сприяло поширенню різних психопатологічних наслідків, аж до самознищення).

Література

1. Голодомор в Україні 1932-1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини / [упоряд., вступна стаття, пер. з нім. А.І.Кудряченка; передмова Ю.Г.Рубана]. – К. : НІСД, 2008. – 336 с.
2. Голодомор 1932-1933 років в Україні: каральні органи більшовицького режиму : матеріали V Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 листоп. 2006 р.). – К. : МАУП, 2007. – 212 с.
3. Гордеева О.В. Аналитическая интроспекция и кратковременная сенсорная депривация как методы изменения состояния сознания / О.В.Гордеева, Г.И.Финикова // Вопросы психологии. – 2005. – № 6. – С. 72-81.
4. Залевский Г.В. Теория субъекта и фиксированные формы поведения / Г.В.Залевский // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 3. – С.32–36.
5. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием / Сергей Кара-Мурза. – Краматорськ : Тираж-51, 2002. – 831 с.
6. Катрій Ю. ЧСВВ. Перлини Східних отців. – 2-е вид., доп. – Львів : Місіонер, 1998. – 344 с.
7. Колісник О. П. Психологія духовного саморозвитку особистості : монографія. – Луцьк : РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2007. – 388 с.
8. Колективізації, Голодомор, Голокост – прояви політики геноциду тоталітарного режиму : міжнар. молодіжн. наук.-практ., істор.-краєзн. конф. (Київ, 11-12 грудня 2002 р.) : матеріали / [упорядн.: В.С.Малаховський, О.А.Худобець]. – 2002. – 149 с.
9. Куєвда В. Міфологічні джерела української етнокультурної моделі : психологічний аспект : монографія / Володимир Куєвда. – Донецьк : Укр. культуролог. центр, Донецьке відділ. НТШ, 2007. – 264 с.

10. Куліш А.Ф. Геноцид. Голодомор 1932–1933. Причини, жертви, злочинці / А.Ф.Куліш – К. ; Х. : Просвіта, 2001. – 88 с. – (Асоціація дослідників голодоморів в Україні).

11. Ленин В. И. Поля. собр. соч. / Владимир Ильич Ленин. – Т. 47, с. 54.

12. Нартова-Бочавер С.К. Понятие «психологическое пространство личности»: обоснование и прикладное значение / С.К.Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 6. – С.27–36.

13. Психология личности в трудах отечественных психологов / [сост. и общ. ред. Л.В.Куликова]. – СПб. : Питер, 2002. – 480 с. : ил. – (Серия «Хрестоматия по психологии»).

14. РФ ННЛЕП ВДПУ. – Ф. 5. – Оп. 18. – Спр. 1. – Арк. 10.

15. Словарь психолога-практика / Сост. С.Ю.Головин. – Минск : Харвест, 1997. – 800 с. – (Библиотека практической психологии).

16. Франкл В. Доктор и душа / Виктор Франкл / [пер. с англ., предисл. А.А.Бореева]. – СПб. : Ювента, 1997. – 285 с.

17. Хананашвили М. М. Информационные неврозы / М.М.Хананашвили. – Л. : Медицина, 1978. – 144 с.

18. Черноуцкий М.В. Алиментарная дистрофия у взрослых. Этиология и патогенез / [ред. М.В.Черноуцкого] // Алиментарная дистрофия в блокированном Ленинграде. – Л. : Медгиз, Ленингр. отд., 1947. – С. 354.

Разработана структура психотравмирующих факторов событий голодоморов в Украине в первой половине XX века: коммуникативно-информационный, физиологический (пищевой), пространственный, духовный, традиционный, обеспечивающая осуществление полного полифакторного анализа влияния факторов голодомора на психическую деятельность человека.

Ключевые слова: голодоморы в Украине, психотравмирующие факторы, психическая деятельность человека.

The structure factors of traumatic events of the holodomor in Ukraine in the first half of XX century: an information-communicative, physiological (food), spatial, spiritual, traditional, ensuring the full exercise of polyfactorial analysis of the factors of famines in human mental activity.

Keywords: holodomor in Ukraine, factors of traumatic, human mental activity.